

PISANII BUCUREȘTENE DIN EPOCA LUI MATEI BASARAB - RELAȚIA IMAGINE-TEXT -

Liana Ivan-Ghilia

În inima Capitalei, două biserici se deschid vizitatorilor prin portaluri în acoladă, surmontate de pisanii asemănătoare: Biserica Doamnei (ctitorită în 1683, de Doamna Maria, soția voievodului Șerban Cantacuzino) și biserica Sfinții Apostoli (ridicată din grija voievodului Matei Basarab, între anii 1647–1648, a cărei pisanie datează din 1715, din vremea domnitorului Ștefan Cantacuzino). Înrudirea stilistică a celor două pisanii – între cele mai somptuoase și mai complexe astfel de elemente de portal bucureștene – nu se datorează vreunei stereotipii aleatorii, ci este rezultatul contaminărilor morfologice și ideologice a căror arie depășește spațiul urbei noastre, explicabilă fiind prin afinități culturale și de programe ctitoricești ce dau omogenitatea stilistică a secolului al XVII-lea muntenesc.

Originea imediată – în epocă – a celor două pisanii este deductibilă în modelele elaborate pentru ctitoriile lui Matei Basarab, la Măxineni (1637–1639), Gherghița (1641) și Pinu (1647). Pisaniiile sus-menționate au – cu mici și importante variațiuni de detaliu – aceeași particularitate majoră: textul se desfășoară de o parte și de alta unui cartuș heraldic (circular sau quadrilobat). Explicația formulei și semnificațiile ei pot fi deslușite prin analiza comparativă a pisaniiilor cu alte structuri combinate imagine-text: tipărituri (foi de titlu), hrisoave, pietre tombale – aparținând, toate, epocii lui Matei Basarab.

Partea cea mai mobilă, artistică, cea mai permeabilă la înnoiri, a arhitecturii religioase – conservatoare prin natura sa – este, precum s-a observat, partea vestică, racordată la spațiul mundan, iar în cadrul ei, zona portalului suportă, în sistemul decorativ și prin intermediul acestuia, înserarea unor inovații repertoriale evidente.

S-a semnalat similitudinea portalurilor cu paginile de titlu ale tipăriturilor, fără ca filiațiile decorative să aibă un sens exclusiv de propagare; în același timp, se pot denota echivalențe simbolice între funcțiile lor de marcarea a pragului dintre sacru și profan, fie că e vorba de construcții spațiale, literare, pagina de titlu și portalul unind și separând concomitent planurile la intersecția cărora se situează și asupra cărora acționează introductiv și explicativ. Nu întâmplător, în epoca lui Matei Basarab portalul a căpătat o amploare deosebită. „Dacă arhitectura, bine reprezentată, nu face decât să preia anumite forme constituite în secolul al XVI-lea, conferindu-le autoritate (...), sculptura în piatră și îndeosebi portalul cunoaște în epoca acestui voievod o remarcabilă dezvoltare, oglindind o schimbare de viziune de care trebuie să se țină seama neapărat, pentru înțelegerea adevăratei evoluții a artei în Țara Românească și îndeosebi a etapei ce leagă sfârșitul de secol al XVI-lea de arta brâncovenească”¹.

Adaptabilitatea la noua a portalurilor, manifestată prin forme de compromis între motivele decorative aflate în circulație, gustul pietrarilor, al comanditarilor și

¹ Pavel Chihaia, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, München, 1983, p. 130.

cerințele ecleziastice, s-a făcut simțită de timpuriu, în cadrul arhitecturii munteștii. Achizițiile morfologice s-au subordonat, fără excepție, ansamblurilor decorative, căpătând, însă, valențe noi, în secolul al XVII-lea, integrate fiind în programul ideologic domnesc mateian, ale cărui tente istorisite, militante, ies la iveală în textele pisaniilor cărora li se juxtapun însemne heraldice. Pisaniile cumulează – în cadrul portalurilor – întregul sens al demersului ctitoricesc, statuând particularitățile împrejurărilor în care au fost construite monumentele, asociind relatărilor scrise, imagini simbolice și embleme, structurând în plastică idei constant întâlnite în predosloviile timpului, motive ce se regăsesc în hrisoave, steme prezente în sculptura funerară.

„Portalul este și el martor, în artele plastice, al noii sensibilității, mai cu seamă că în vecinătatea lui se aflau zugrăvite singurele personaje de pe pământ care puteau fi întâlnite în acest univers ideal, perfect închis, constituit din imaginile unei biserici: ctitorii”², încoronăți din voia divină – conform titlaturilor personale – investiți, prin urmare, cu funcția de intercesori, situați între supuși și Împărăția cerească. Portretele votive – variante figurative ale concentratelor heraldice – proliferază nu doar în pictura murală a momentului, dar – susținând imagistic textele – și în tipărituri sau documente de cancelarie (Liturghierul Slavonesc din 1646, care reia modelul hrisovului din 10 iulie 1614, dat de Radu Mihnea; hrisevul din 9 aprilie 1646; hrisevul din 21 mai 1651).

Înnoirile din veacul dominat de figura domnitorului Matei Basarab – înnoiri față de care (și pentru care) arta devine nu doar ecou, dar și mijloc de împlinire, astfel încât epoca însăși poate fi definită prin formele de artă care o reprezintă – semnalcază – s-a remarcat – mutații survenite în societatea românească, premise ale revigorărilor stilistice și tehnice vizibile – între altele – în cazul realizărilor culturale ce reunesc imaginea și cuvântul în compoziții geminate, reprezentative tocmai pentru tranzitorismul și modernitatea lor, prin faptul că ilustrează „democratizarea” cuvântului (și a textului tipărit) și simplificarea imaginii adiacente, cu rol subordonat, până la stilizări simbolice, imaginea și textul interacționând în formule în același timp narative, anecdotice și emblematice. Aceste alcătuirii compozite sunt, în principal, pisaniile și foile de titlu, în cadrul cărora termenii literari și vizuali se potențează reciproc, explicitându-se, investiți cu funcții ideologice și mnemice prin care se rezumă și propagă mesaje cât mai inteligibile adresate contemporanilor și posterității. Operele binare astfel realizate devin entități distincte, expresive pentru mediul cultural eclectic, în care își fac apariția, pentru evoluția de la civilizația medievală a imaginii pentru toți și a cărții pentru învățați, la cea modernă, a cărții cu largă circulație, între filele căreia imaginea se estompează, minimalizată, cu funcții secunde, de dublare a enunțurilor scrise, în prescurtări încă necesare, din ce în ce mai simplificate, putând fi înregistrate într-o pre-istorie a mijloacelor de difuzare a ideilor unificatoare de conștiințe, care aveau să înflorească în următoarele secole. Pentru veacul al XVII-lea, deocamdată, textele ilustrate – sau ilustrațiile cu inscripții – cumulează concepții și repere însuflețitoare ale culturii; prin ele sunt atestate îmboldurile fundamentale ce au definit atitudinile aulice, stabilind, în egală măsură, orientările viitoare.

Esența decorativă a pisaniilor este constituită de prezența stemelor și elementelor heraldice. Stemele – „oglinzi în care cărturarii secolului al XVII-lea priveau înfăptuirile și năzuințele strămoșilor”³ – frecvente odată cu voga „istorismului” nobiliar și a investigațiilor dinastice, în spații culturale vecine (rus, polon,

² Idem, p. 192.

³ Ibidem, p. 176.

moldovenesc) și însoțite adesea de stihuri glorioase (ca acelea scrise de Udriște Năsturel, sau de Petru Movilă), dezvăluie nevoia de legitimitate a unor voievozi din categoria celor pe care profesorul Răzvan Theodorescu îi numește „homines novi“, din spițe colaterale ale unor familii domnitoare ce se sting.

Matei Basarab continua noua dinastie căreia Neagoe Basarab i-a dat strălucire, dar în același timp imprima nuanțe speciale centralismului aulic pe care îl impunea. Heraldica aducea, în acele circumstanțe, alături, în prim-plan, însemnele credinței (crucea, soarele și luna) și mărcile istoriei căreia i se transferă aura mitică, istoria substituindu-se mitului, prin trecerea de la pilda biblică la cultul antecesorilor direcți. Pentru Matei Basarab, modelele au fost legendarul „descălecător de țară“, Negru Vodă, și strămoșul său, Neagoe Basarab. „Firește, nu trebuie să exagerăm valoarea politică a ideilor naționale, în acele vremuri. Dar nici nu trebuie s-o desconsiderăm“⁴, era de părere V. Papacostea. Preocupările pentru „țară“ – înțeasă ca „moșie părintească“, „otcestva nașego“, precum i se spune în Molitvenicul din 1635 – la care fac referire pisanile, sunt expresive în acest sens. „Matei Basarab a marcat timpul său printr-o orientare „naționalistă“ *avant la lettre*“⁵ susținută prin glorificarea familiei domnitoare și a propriilor fapte. În Predoslovnia Molitvenicului Slavonesc de la Câmpulung, Ioan Glebocovici adresa laude Domnului și neamului basarabesc, pomenind vitejia și actele de cultură: „...întocmai cum odinioară preavitejii și preaslăviții domni Basarabi, străbunii Domniei Tale, îndreptându-se cu vitejie împotriva vrăjmașilor Crucii lui Christos, fără milă i-au călcat și i-au răsturnat – căci a acestor pomi de poame roditoare odraslă ești și Tu, prea luminate Domn, deoarece îi ajungi pe ei în vitejie și înfrumusețezi bisericele dumnezeiești și te îngrijești cu tărie și fără preget de cărțile de Dumnezeu inspirate“⁶. La rândul său, Udriște Năsturel făcea apologia Basarabilor, trecând, totodată, în revistă, înfăptuirile culturale ale lui Matei Basarab: „Căci care din Domnii de mai înainte ai țării (afară de cel din al cărui neam și familie preaslăvită, prea luminăția văstră prea nobilă prin urmași se trage, adecă preabunul Basaraba Neagoe de odinioară), s-a arătat așa despre binefăcător al țării, ca prea buna domnie a văstră, care a revărsat aci atât de mari binefaceri, cum într'adevăr nu s-au pomenit niciodată mai înainte? Acesta este una din cele dintâi (trebuie) pentru înmulțirea laudei lui Dumnezeu prin zidirea a o mulțime de biserici dumnezeiesci mănăstiresci și mirenesci. Deasemenea prin tipografie și prin mōra făcătoare de hârtie lucruri de unde pe atâtea și atâtea de mari comori de binefacere pentru țară aduse prin binefacerea vrednică de laudă“⁷. Același Udriște Năsturel lămură – în stihurile la stema Pravilei de la Govora (1640) – sensurile însemnului heraldic: „Țara aceasta drept stemă poartă pasărea Corbul“, amintind de „Casa prea vitejescului neam al Basarabilor“⁸. E drept, pentru stemele sculptate pe portaluri s-a preferat vulturul, nu corbul, „din cauza unui lung și premeditat șir de activități ale familiei Mihneștilor care urmăreau să inculce idea că (sic!) corbul „descălecătorului“ este cel al familiei lor corvine (...). La scurt timp după redactarea poemei lui Udriște Năsturel, s-a considerat că prezența acestui corb amintind de domnia Mihneștilor care ocupaseră nu demult tronul (...) este inoportună“⁹.

⁴ Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 130.

⁵ Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, București, 1987, vol. II, p. 13.

⁶ Hodoș-Bianu, *Bibliografia românească veche*, București, ?, tom I, p. 103.

⁷ *Idem.*, p. 132.

⁸ *Ibidem.*, p. 105.

⁹ *Ibidem.*

Heraldica se impune și în plastica funerară a veacului al XVII-lea, în realizări eclectice care, la rândul-le, sunt marcate de același „tranzitorism“, prin aceleași alăturări de constituente autohtone și străine, tradiționale și moderne, tehnice, plastice, lingvistice. Piatra de mormânt a lui Matei Basarab prezintă două zone distincte (partea superioară poartă podoaba heraldică asemănătoare stemei tipărite în Pravila de la Govora și este lucrată în relief înalt; cea inferioară, sculptată în relief plat, amintește modelul pietrei funerare a lui Neagoe Basarab). Mai unitară compozițional, piatra de mormânt a Doamnei Elina alătură stemei inscripții în limbile latină și slavonă.

Construcțiile sintetice imagine-cuvânt, folosite în cultura epocii lui Matei Basarab, fără să fie invenții absolute ale timpului respectiv, contribuie la îmbogățirea istoriei acestui gen de „simbioză“ ce s-a manifestat în diverse situații artistice. Apropiată de semn, înrudită cu hieroglifa, imagistica heraldică a găsit o firească vecinătate cu grafia. În condițiile în care refractarismul față de soluțiile plastice și teologale ale Occidentului nu era radical, imagistica vest-europeană pătrundea, mediată, în Țara Românească, între altele, prin intermediul heraldicii și al cărții tipărite; infiltrațiile de elemente occidentale în plastica Țării Românești nu sunt o premieră a momentului, însă amploarea fenomenului și profunzimea lui merită o atenție specială. Heraldica, ornamentica strict decorativă sau cu mesaj politic a tipăriturilor, ilustrația figurativă și simbolică prin care sunt unite, morfologic, pisanii, predoslovii, gravuri, hrisoave, plastică funerară, relevă particularități ale conviețuirii între vechi și nou, ale mecanismului de adaptare reciprocă între local și universal. Biunivocitatea text-imagine este aplicabilă funcțiilor moralizatoare, comemorative, mobilizatoare, ce solicită difuzarea rapidă, simplă, clară; alăturarea celor două mijloace de expresie și comunicare le amplifică reciproc eficiența și ilustrează schimbarea de nivel survenită la finele medievalității când, de la o cultură a imaginii, s-a trecut la cea modernă a cărții populare și a imaginii convenționale, apropiate de semn. Formulele mixte prefigurează metode de „mediatizare“ prin care s-a putut opera o mai profundă legare a plasticii de literatură. Sentimentalismul narativ al pisanilor și pietrelor tombale din secolul al XVIII-lea, anecdotică accentuată manifestată în pictură și tot mai largă „occidentalizare“ chiar și a imaginilor sacre, circulația cărților, emfaza nobiliară a marilor dregători (pentru care emblemele heraldice se alătură portretelor votive devenite, din imagini pioase de donatori și ctitori, impunătoare efigii sociale), toate acestea se presimt în germene, în realitățile veacului al XVII-lea care este, în egală măsură, o „prefață“¹⁰ și o postafață. Decantând formule culturale moștenite, selectând și adaptând în mod inteligent și coerent soluții noi, importante, promotorii culturii din timpul lui Matei Basarab structurează modele a căror exemplaritate a asigurat continuitatea stilistică muntenească și a oferit repere posterității. Reluarea, la Biserica Doamnei și mai ales în pisania de la Sfinții Apostoli, a morfologiei pisanilor de la Gherghița și – respectiv – Pinul, o atestă.

***“Votive Inscriptions on Bucharestan church Portals,
in Mathew Basarab’s Epoch. Text and Image Link”***

Starting from the similarities between two portals of Bucharestan churches – the „Doamnei“ church (1683) and the „St. Apostles“ church (built by Matei Basarab, between 1647–1648, and with the stone-carved portal added by Ștefan Cantacuzino, in 1715), the article deals with the origins and significations of the image-text combination in the commemorative inscriptions integrated in the portals, during the XVII-th century.

¹⁰ P.P. Panaiteșcu, *Renașterea și românii*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol“*, Iași, 1985, p. 726.